

and the right to an effective court protection, on the other hand, have a great impact on the formation of the appeal system and review of court decisions in Ukraine. The main task of the legislator in this case is to achieve the optimum balance of public-private and private-legal interests by establishing accurate bases, conditions and order of judicial decisions revision. The practice of national courts and the European Court on Human Rights in recent years has revealed a number of problems that impede the effective implementation of the right to appeal. These problems largely concern the stages of adopting judicial decisions in revision of criminal cases and, according to the author, are to be considered both in the theoretical and practical aspects.

Key words: European standards of criminal justice, appeal, cassation proceedings, instances, stability of court decision.

УДК 343.137.5

Б. Чупринський

Особливості призначення покарання неповнолітнім за наявності обставин, що пом'якшують покарання

У статті досліджуються особливості призначення покарання неповнолітнім за наявності обставин, які пом'якшують покарання, передбачених Загальною частиною Кримінального кодексу України. Розглядається гуманізація кримінального законодавства щодо призначення покарання неповнолітнім, забезпечення охорони основних прав і свобод неповнолітнього злочинця. Аналізується вік кримінальної відповідальності, обов'язковості врахування пом'якшуючих обставин і індивідуальний підхід при призначенні покарання. Призначення покарання з урахуванням ступеня тяжкості вчиненого злочину, особи неповнолітнього та обставин, що пом'якшують чи обтяжують покарання, повинно максимально сприяти досягненню мети покарання, яка полягає у виправленні неповнолітнього засудженого, його вихованні й соціальній реабілітації.

Ключові слова: обставини, що пом'якшують покарання, гуманізація кримінального законодавства, призначення покарання неповнолітнім.

Постановка наукової проблеми та її значення. Злочинність неповнолітніх завжди була і є гострою актуальною правовою та суспільною проблемою, що постійно привертає увагу вчених і практиків. Вона є складовою загальної злочинності та відображає тенденції її розвитку в майбутньому. Це зумовлено не лише тим, що неповнолітніх завжди визнавали злочинцями особливого роду, а й тим, що на сьогодні це одна з найбільш кримінально уражених верств населення. Соціально-економічна криза в Україні, безробіття, невирішені завдання культурно-виховного характеру негативно впливають на формування молодого покоління. В окремих випадках ці явища зумовлюють відчуження неповнолітніх від офіційних інститутів соціалізації [2, с. 32].

Для запобігання злочинності серед неповнолітніх важливою є процесуальна діяльність судів, що полягає в призначенні покарання. Покарання та інші передбачені Кримінальним кодексом України заходи впливу, які суди застосовують до неповнолітніх, спрямовані на їх виправлення та запобігання вчиненню ними нових злочинів. Призначаючи покарання, суди мають забезпечити захист гарантованих Конституцією України прав і свобод неповнолітнього. Здійснення правосуддя щодо неповнолітніх є складовою національного розвитку України.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Призначення покарання неповнолітнім правопорушникам за обставин, що його пом'якшують, як і загалом призначення покарання, є однією з найважливіших проблем реалізації кримінальної відповідальності. У вітчизняній науці ряд науковців присвятили свої праці даній темі, серед них: П. П. Андрушко, М. І. Бажанов, В. К. Гришук, Т. А. Денисова, О. О. Книженко, В. Т. Маляренко, М. І. Мельник, А. А. Музика, В. В. Сташис, В. Я. Тацій, О. Г. Фролова та ін. Утім, значна кількість наукових праць з питань призначення покарання зумовлює необхідність поглибленого вивчення особливостей його призначення неповнолітнім за обставин, що його пом'якшують.

Мета й завдання статті. Окремого дослідження очікують питання співвідношення загальних засад та особливостей призначення покарання неповнолітнім; змістовне навантаження цілей покарання при його призначенні неповнолітнім; вплив обставин, що пом'якшують покарання, на вибір конкретного виду та міри покарання неповнолітнього засудженого; особливості призначення покарання неповнолітньому за наявності певної сукупності обставин, що пом'якшують покарання, і

суттєвих особистісних особливостей неповнолітнього правопорушника тощо. Власне, цим питанням присвячена ця стаття.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження.

Вплив обставин, що пом'якшують покарання, на призначення кримінального покарання як правового інструменту, необхідного й достатнього для виправлення неповнолітнього та запобігання новим злочинам, визначається їх гуманістичною спрямованістю щодо неповнолітніх. Найактуальнішою суспільно-правовою проблемою сьогодення є гуманізація кримінального законодавства України. Докорінні зміни в соціально-політичних та інших умовах життя суспільства й держави на нинішньому етапі розвитку України створили передумови для реформування системи кримінальної юстиції в напрямі дальшої демократизації, гуманізації, посилення захисту прав і свобод людини відповідно до вимог міжнародних правових актів і зобов'язань нашої держави перед європейським та світовим співтовариством [6, с. 85].

Серед заходів нормативно-правового забезпечення слід передбачити вдосконалення кримінального та кримінально-процесуального законодавства, зокрема, в частині здійснення кримінального судочинства щодо неповнолітніх з урахуванням їх вікових, соціально-психологічних, психофізичних та інших особливостей розвитку, а також застосування програм відновного правосуддя. Вплив обставин, що пом'якшують покарання, на призначення кримінального покарання неповнолітнім, насамперед, пов'язаний із реалізацією такого галузевого принципу кримінального права, як принцип гуманізму.

Гуманізм є загальнолюдським, світоглядним напрямом розвитку суспільства. Це якісна ознака суспільства, історично-мінлива система суспільних поглядів, основою якої є визнання цінності людини як особистості, її природного права на свободу, вільний розвиток і вияв своїх здібностей, утвердження пріоритету особи, її блага, прав, інтересів як критеріїв оцінювання суспільства та відносин у ньому. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження й забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави (ст. 3 Конституції України).

Зміст гуманізації кримінального законодавства визначається правами і свободами людини, станом використання, виконання та дотримання прав і свобод у кримінальному законодавстві. Натомість, імперативна природа кримінального законодавства суттєво обмежує права і свободи людини, віддаючи перевагу публічному характеру правового регулювання за рахунок мінімізації приватного інтересу. Гуманізація кримінального законодавства, насамперед, передбачає закріплення та реалізацію загальнолюдських цінностей особи, її законних прав і свобод [6, с. 44].

Щодо мінімального віку неповнолітньої особи, з якого може наставати кримінальна відповідальність, то в ст. 18 КК суб'єктом злочину визнається фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого відповідно до Кодексу може наставати кримінальна відповідальність. Загальним правилом кримінальній відповідальності та покаранню підлягають особи, яким до вчинення злочину виповнилося 16 років. Особи, що вчинили злочини у віці від чотирнадцяти до шістнадцяти років, підлягають кримінальній відповідальності та покаранню лише за певні злочини, вичерпний перелік яких надано в ч. 2 ст. 22 КК. У вітчизняній науці кримінального права ніколи не виникало сумнівів, що особи молодшого віку перебувають поза сферою кримінально-правового впливу й не можуть ні за яких умов визнаватися суб'єктами злочину [2, с. 34]. Натомість, деякі дослідники наголошують на можливості бути суб'єктами злочину неповнолітніх осіб у підлітковому віці (від 11 до 14 років) [4, с. 73]. Не вдаючись до аналізу аргументів прихильників та контраргументів супротивників запровадження меншого віку неповнолітньої особи, з якого може наставати кримінальна відповідальність, зауважимо, що запропоноване в чинному кримінальному законі рішення є виваженим, перевіреною багаторічною судовою практикою, а відповідно, оптимальним.

Права і свободи людини, особливо такої вразливої частини суспільства, як неповнолітні, повною мірою реалізуються та гармонізуються із суспільними інтересами в разі дотримання всіма заборон чинного кримінального законодавства. Правомірна поведінка людини є найбільш соціально бажаною з будь-якої точки зору. Дотримання закону зумовлює виважене ставлення до криміналізації, унеможливаючи надлишкову та необґрунтовану криміналізацію, не залишає без уваги нові діяння, усуває прогалини в законодавстві.

Гуманізація кримінального покарання на рівнях законотворення та правозастосування реалізується в потенційному й реальному впливі обставин, що пом'якшують покарання, на призначення кримінального покарання необхідного та достатнього для виправлення неповнолітнього й запобігання новим злочинам. У п. 3 ч. 1 ст. 65 КК обставини, що пом'якшують покарання, є самостійними елементами загальних засад призначення покарання, які нерозривно пов'язані між

собою й мають бути враховані судом при призначенні покарання неповнолітньому в сукупності. Закон не визначає, яким чином, в якому порядку та обсязі повинен враховувати суд вказані обставини, щоб призначити кримінальне покарання, необхідне й достатнє для виправлення неповнолітнього та запобігання новим злочинам. Зрозумілим є лише загальний напрям їх пом'якшувального впливу на покарання, що призначається. Тому можна зробити припущення, що вплив обставин, що пом'якшують покарання, законом України про кримінальну відповідальність не конкретизовано.

У доктрині теорії кримінального права було дискусійним питання стосовно імперативності припису щодо врахування обставин, що пом'якшують покарання.

Поширеною є позиція, згідно з якою врахування обставин, які пом'якшують покарання, – обов'язок суду в будь-якому випадку, оскільки принцип індивідуалізації покарання поширюється на всі злочини без будь-яких винятків. Суд повинен врахувати сукупність усіх наявних у справі обставин, незалежно від тяжкості вчиненого злочину [5, с. 124]. Натомість, урахування обставин, що пом'якшують покарання, деякі дослідники ставлять у залежність від інших обставин у справі. Так, Н. Ф. Кузнецова і Б. А. Курінов вважали, що обставини, які пом'якшують покарання, не можна враховувати при призначенні покарання за тяжкий злочин. М. І. Бажанов звертав увагу, що обов'язком суду є врахування лише обставин, які пом'якшують покарання, закріплених у законі, а врахування обставин, не передбачених законом, але які враховуються як такі в судовій практиці, є правом суду [1, с. 43-44]. Остання точка зору видається найбільш прийнятною. У чинному законі про кримінальну відповідальність вона знаходить своє підтвердження в диспозиції ч. 1 ст. 66 КК, у котрій вказано на імперативне визнання при призначенні покарання обставин, які його пом'якшують, що прямо вказані у кодексі. А згідно із ч. 2 ст. 66 КК при призначенні покарання суд може визнати такими, що його пом'якшують, й інші обставини, не зазначені в ч.1 ст. 66 КК. Відтак, визнання в конкретній справі обставин, які пом'якшують покарання, не передбачених законом, є правом, а не обов'язком суду. Дослідження практики призначення покарання неповнолітнім серед таких обставин, що пом'якшували покарання, суди враховували: визнання вини підсудним (32,6 %), вчинення злочину вперше (31,2 %), тяжких наслідків від злочину не настало (6,05 %), відсутність претензій матеріального чи/та морального характеру з боку потерпілих (8,42 %), негайна допомога потерпілому (0,35 %) та деякі інші [2, с. 83-84].

Вплив обставин, що пом'якшують покарання, на призначення справедливого виду і міри покарання, необхідного й достатнього для виправлення неповнолітнього та запобігання новим злочинам досліджено в працях багатьох криміналістів. Окреслилося два підходи до вирішення вказаної проблеми. Умовно перший підхід можна позначити як «формалізований», а другий – як «персоніфікований». Формалізація впливу обставин, що пом'якшують покарання, базується на критичному ставленні певної групи правників до судового розсуду при призначенні покарання, адже правосвідомість судді може бути гарантом призначення справедливого покарання лише в поєднанні з висококваліфікованим вмінням судді застосувати закон [6, с. 21]. Прихильники формалізованого впливу обставин, що пом'якшують покарання, обстоюють різноманітні конструкції їх урахування при призначенні кримінального покарання. Так, В. І. Курляндський при призначенні покарання пропонував застосовувати своєрідну шкалу оцінювання. З одного боку, з типовими для певного виду злочинів критеріями індивідуалізації покарання із зазначенням оцінки їх значущості в умовно прийнятій системі балів, а з іншого – з оцінкою в балах певної одиниці міри покарання. На думку цього дослідника, ділення суми балів, отриманих у результаті оцінювання критеріїв, на кількість балів, у яких оцінюється одиниця міри покарання, дасть показник, який міг би бути допоміжним інструментом призначення покарання [1, с. 94]. А. А. Арямов пропонує формалізувати «кроки зниження» репресії. Визначаючи крок зниження репресії, необхідно діапазон між середнім покаранням та мінімальною межею санкції поділити на кількість усіх можливих у такій ситуації обставин, що пом'якшують покарання. Крок зниження репресії визначається діленням усього діапазону зниження репресії на кількість можливих обставин, що пом'якшують покарання. Отримане число повинно визначати вагу кожної доведеної в справі обставини, що пом'якшує покарання [30, с. 126]. Сучасна дослідниця Т. І. Іванюк вважає, що для того, щоб конкретизувати вплив кожної обставини, що пом'якшує покарання, на строк (розмір) покарання, необхідно здійснити оцінку кожної із цих обставин. При цьому слід враховувати, що значення обставин, передбачених у законодавчому переліку, є різним. Вона пропонує здійснити оцінку в балах обставин, які пом'якшують покарання (в умовній системі балів від одного до п'яти) та закріпити в КК таку оцінку в балах обставин, що пом'якшують покарання: 1) з'явлення із зізнанням – 2 бали; 2) щире каяття – 1 бал; 3) активне сприяння розкриттю злочину – 3 бали; 4) добровільне відшкодування завданого

збитку або усунення заподіяної шкоди (компенсація моральної шкоди) – 3 бали; 5) відвернення винним шкідливих наслідків вчиненого злочину – 4 бали; 6) стан вагітності жінки під час вчинення злочину або розгляду справи у суді – 3 бали; 7) вчинення злочину під впливом тяжкої особистої, сімейної чи іншої обставини (обставин) – 4 бали; 8) вчинення злочину під впливом погрози, примусу або через матеріальну службову чи іншу залежність – 5 балів; 9) вчинення злочину внаслідок неправомірних або аморальних дій потерпілого – 4 бали [3, с. 52].

Противники ідеї формалізації впливу обставин, що пом'якшують покарання, звертають увагу, що її прийняття ускладнило б роботу суду, внесло б у неї шкідливі для відправлення правосуддя елементи формалізму. В абсолютній більшості справ судді здатні правильно оцінити значення обставин, які пом'якшують покарання, у контексті певної кримінальної справи, щодо персоніфікованої особи, якій призначається кримінальне покарання. Такий підхід підтримують А. Д. Соловійов, А. Т. Іванова, Л. А. Доліненко та інші, які наголошують, що прийняття формалізованого підходу призначення покарання внесло б у неї шкідливі для відправлення правосуддя елементи формалізму, адже судді здатні правильно оцінити значення тієї чи іншої обставини, яка пом'якшує покарання, у кожному конкретному випадку [1, с. 79].

Їх погляди поділяє Т. В. Сахарук та Л. М. Федорак, які вважають, що можливості суду при здійсненні правосуддя у справах за наявності, наприклад, лише обставин, що пом'якшують покарання, зводяться до такого: 1) призначити менш суворий вид основного покарання, якщо санкція є альтернативною; 2) призначити покарання, близьке до мінімуму; 3) не призначити додаткове покарання; 4) призначити більш м'яке покарання, ніж передбачено законом; 5) звільнити особу від відбування покарання з випробуванням тощо. За наявності лише обставин, що обтяжують покарання, суд має право: 1) призначити більш суворий вид основного покарання, якщо санкція є альтернативною; 2) призначити покарання, близьке до максимуму; 3) призначити додаткове покарання; 4) застосувати принцип часткового складання замість поглинання при призначенні покарання за сукупності злочинів тощо [6, с. 183-184].

За загальним правилом вплив обставин, що пом'якшують покарання, при призначенні покарання неповнолітнім має бути виключно персоніфікованим. Вплив певної обставини, що пом'якшує покарання, має визначатись у кожній конкретній справі судом індивідуально. Утім, при призначенні неповнолітньому покарання слід враховувати, що вік неповнолітньої особи, згідно з п. 3 ч. 1 ст. 66 КК, є обставиною, яка пом'якшує покарання, незалежно від того, чи досяг повноліття підсудний на час розгляду кримінальної справи в суді. Зважаючи на конкретні обставини справи, суди повинні враховувати як такі, що пом'якшують покарання, й інші обставини, перелічені в ч. 1 згаданої статті, а також обставини, які хоча й не зазначені в законі, але знижують ступінь суспільної небезпечності злочину чи особи, в тому числі примирення з потерпілим, втягнення неповнолітнього в злочинну діяльність іншою особою тощо.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Індивідуалізація покарання є важливою вимогою принципового характеру, що передбачає персоніфікацію кримінальної відповідальності: вона настає лише щодо конкретної особи, яка вчинила злочин. Тому призначення покарання з урахуванням ступеня тяжкості вчиненого злочину, особи неповнолітнього та обставин, що пом'якшують чи обтяжують покарання, повинно максимально сприяти досягненню мети покарання, яка полягає у виправленні неповнолітнього засудженого, його вихованні й соціальній реабілітації. Суд має ретельно та виважено аналізувати відомості, надані представниками служби у справах дітей, іншу інформацію про особу неповнолітнього, отриману під час судового розгляду, пам'ятаючи, що неналежне встановлення таких відомостей усупереч вимогам ст. 485, 487 КПК перешкоджає виконанню судом передбаченої п. 3 ч. 1 ст. 65 КК законодавчої вимоги щодо всебічного з'ясування обставин, які характеризують особу винного. Суд не повинен обмежуватись обставинами, безпосередньо пов'язаними з вчиненням злочину та призначенням покарання, необхідного й достатнього для виправлення особи та запобігання новим злочинам (ч. 2 ст. 65 КК).

Джерела та література

1. Бажанов М. И. Назначение наказания по советскому уголовному праву: монография / М. И. Бажанов. – Киев: Вища школа, 1980. – 216 с.
2. Бурдін В. М. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні: монографія / В. М. Бурдін. – Київ: Атіка, 2004. – 240 с.
3. Іванюк Т.І. Обставини, які пом'якшують покарання, за кримінальним правом України: дис. на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 – кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право / Тетяна Іванівна Іванюк; Київськ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – Київ : КНУ, 2006. – 205 с.

4. Мороз В. Про юридичну оцінку суспільно-небезпечних вчинків, скоєних підлітками віком від 11 до 14 років / В. Мороз // Право України. – 1999. – № 9. – С. 72-75.
5. Мясников О. А. Смягчающие и отягчающие обстоятельства в теории, законодательстве и судебной практике: монография / О. А. Мясников. – Москва: Юрлитинформ, 2002. – 240 с.
6. Сахарук Т. В. Загальні засади призначення покарання за кримінальним правом України та зарубіжних країн: порівняльний аналіз: дис. на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право / Т. В. Сахарук; Націон. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Харків, 2006. – 227 с.

Чупринский Б. Особенности назначения наказания несовершеннолетним при наличии обстоятельств, смягчающих наказание. В статье рассматривается гуманизация уголовного законодательства при назначении наказания несовершеннолетним, обеспечивая охрану основных прав и свобод несовершеннолетнего преступника. Анализируется возраст уголовной ответственности, обязательность учета смягчающих обстоятельств и индивидуальный подход при назначении наказания. Индивидуализация наказания является важным требованием принципиального характера, предусматривает персонификацию уголовной ответственности, она наступает лишь в отношении конкретного лица, совершившего преступление. Поэтому назначение наказания с учетом степени тяжести совершенного преступления, личности несовершеннолетнего и обстоятельств, смягчающих или отягчающих наказание, должно максимально способствовать достижению целей наказания, которая заключается в исправлении несовершеннолетнего осужденного, его перевоспитании и социальной реабилитации. Суд обязан тщательно и взвешенно анализировать сведения, представленные службой по делам детей, другую информацию о личности несовершеннолетнего, полученную в ходе судебного разбирательства. Неправильное установление таких сведений препятствует выполнению судом предусмотренного законодательством требования всестороннего выяснения обстоятельств, характеризующих личность виновного и назначения наказания, необходимого и достаточного для исправления лица и предотвращения новых преступлений.

Ключевые слова: обстоятельства, смягчающие наказание, гуманизация уголовного законодательства, назначения наказания несовершеннолетним.

Chupryns'kyi B. Peculiarities of Sentencing Juvenile Offenders under the Circumstances that Mitigate Punishment. The emphasis is laid on the humanization of criminal legislation on sentencing juveniles, ensuring the protection of the fundamental rights and freedoms of a juvenile offender, specification of the age of criminal responsibility, obligatoriness of taking into account mitigating circumstances and individual approach to sentencing. The individualization of punishment is an important requirement of the principle, which anticipates personification of the criminal responsibility: it can be applied only to a concrete person who committed the crime in every separate case. Sentencing according to the severity of the offense and the personal peculiarities of a minor, as well as taking into account the circumstances mitigating or aggravating the offence, will allow to realize the penalty goal in the best possible way, which implies correcting the juvenile convict, his behavior and his social rehabilitation. The Court must carefully and thoughtfully analyze information provided by the services for children, other information about the person of a juvenile, usually received during the trial, bearing in mind that improper installation of such information will prevent a court from implementation of the legal requirements as to the clarification of the circumstances. This characteristics of the personality of the perpetrator can guarantee sufficient sentence, which would help to correct the person and prevent commitment of new crimes in the future.

Key words: circumstances, mitigating punishment, humanization of criminal law, sentencing juveniles.